



فضیلت تفکر

© علی لطیفی، عضو هیئت علمی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

نمی‌کنند. یا با کمال تأسف، از آن‌ها استفاده ناشایست می‌کنند. آنچه باعث می‌شود مهارت‌های فکری را که آموخته‌ایم به کار بگیریم و مهم‌تر اینکه از آن‌ها به شایستگی استفاده کنیم، برخورداری از مجموعه‌ای از خلق‌وخوها، روحیه‌ها، ویژگی‌های شخصیتی، عادت‌ها و گرایش‌های درونی قوی است که آن‌ها را فضایل یا منس‌های

انواع تفکر انتقادی و خلاق و مانند آن. اما به استناد تأملات و مطالعات گوناگون و تجربه‌های عینی بیشتر مربیان پرورش تفکر، چنین تصویری یک کلیشه نادرست است. البته برای فکر کردن به آموختن و ممارست مهارت‌ها و ابزارهای تفکر نیاز داریم، ولی این همه ماجرا نیست. افراد بسیاری هستند که «مهارت» فکر کردن را آموخته‌اند، اما از آن استفاده

آموزش مهارت‌های تفکر کافی نیست

تصور غالب خیلی‌ها از پرورش تفکر، خلاصه می‌شود در آموزش مهارت‌های فکری و حداکثر فراهم آوردن موقعیت‌هایی برای تمرین این مهارت‌ها. شاید به همین خاطر است که معمولاً تا از «پرورش تفکر» صحبت می‌شود، ناخودآگاه به یاد «مهارت‌های فکر کردن» می‌افتیم؛ همان مهارت‌های

تفکر می‌نامند. فضیلت یا منش حالتی درونی است که به درجه‌ای از پایداری و ثبات در شخصیت فرد رسیده (یعنی حالتی گذرا و موقتی نیست) و نوعی انگیزختگی و علاقه عمیق نسبت به افعال و رفتارهای متناسب را با خود به همراه دارد. به خاطر این دو ویژگی، کسی که از فضیلت یا منش برخوردار است، می‌تواند افعال و رفتارهای متناسب با آن را به‌آسانی و با سرعت و دقت مناسب و در موقعیت‌های گوناگون انجام دهد. فضیلت‌ها و منش‌های تفکر نقشی کلیدی در خوب فکر کردن ما دارند. دیگر نکته مهم اینکه معمولاً در برابر هر فضیلت فکری، برخی ردیلت‌ها هم هستند که باید آن‌ها را بشناسیم و به حریم شخصیتی خود و متریبانمان راه ندهیم.

مهم‌ترین فضیلت‌های تفکر

هرچند فهرست فضیلت‌های فکری شامل موارد متعددی می‌شود، لکن در اینجا ضمن اشاره به برخی از مهم‌ترین آن‌ها، معنای هر یک و برخی نشانه‌ها و آثار آن‌ها را مرور می‌کنیم:

کنجاوی و عشق به دانستن

علاقه عمیق به کشف کردن و شوق همیشگی به دانستن و آموختن، یک روحیه است که در فعال کردن توانایی‌ها و مهارت‌های تفکر فرد نقش مهمی دارد. معمولاً این روحیه در خردسالان به صورت برجسته‌تر و مشهودتر مشاهده می‌شود. افرادی که از این منش برخوردارند، غالباً نسبت به پدیده‌های گوناگون، شگفتی‌های آفرینش و محیط پیرامون خود حساس هستند. همیشه دوست دارند چیزهای تازه یاد بگیرند و محیط‌ها و فعالیت‌های جدید را تجربه کنند. علاقه‌مند به شناخت وسایل و ابزارهای جدید و ناشناخته و دستکاری

آن‌ها هستند. اهل پرسشگری هستند و از مطالعه لذت می‌برند. این منش فکری در برانگیختگی و ترغیب فرد به اندیشیدن، مطالعه و تحقیق نقش مهمی دارد.

حق‌جویی و انصاف فکری

منظور از حق‌جویی در تفکر این است که انسان هنگام فکر کردن، گفت‌وگو و اندیشه‌ورزانه با دیگران و یا پرسش کردن از آن‌ها، واقعاً به دنبال یافتن حقیقت باشد، نه اثبات منافع و خواسته‌های خود، یا ثابت کردن برتری خود، یا تحقیر و تمسخر دیگران یا مچ‌گیری آن‌ها! انصاف فکری هم به این معناست که فرد همان‌گونه و بر اساس همان معیارهایی که ادعای دیگران را سنجش و ارزیابی می‌کند، دیدگاه‌های خودش یا اطرافیانش را نیز، بدون در نظر گرفتن منافع و احساسات شخصی یا گروهی، بسنجد و در این زمینه سوگیری نداشته باشد. از ویژگی‌های افراد برخوردار از این فضیلت آن است که به‌آسانی آماده پذیرش اشتباهات خود و اقدام برای تصحیح آن هستند. کسانی که چنین فضیلتی را در درون خود پرورش ندهند، در معرض ردیلت‌ها و آسیب‌هایی همانند «تعصب‌ورزی و لجاجت فکری (اصرار بی‌جا و بی‌دلیل روی حرف خود)، تحریف و دستکاری عمدی معلومات و مرء (مخاصمه کلامی و ایراد اعتراض به سخن دیگری به هدف تحقیر وی و اظهار برتری خویش)» هستند که هر سه مورد آن‌ها در آیات و روایات متعدد و آثار اخلاق اسلامی نکوهش شده است.

تواضع فکری و علمی

تواضع از مهم‌ترین فضیلت‌های اخلاق اسلامی، هم در عرصه سلوک و رفتار فردی و هم در زمینه علم‌آموزی و اندیشه‌ورزی، است. بر اساس روایات،

از مهم‌ترین نتایج علم، پدید آمدن ملکه تواضع در عالم است. این مفهوم را می‌توان این‌گونه توضیح داد که دانشمند واقعی، هنگامی که عظمت و وسعت حقایق هستی و شامل بودن علم خداوند نسبت به این حقایق را در نظر می‌آورد و از سوی دیگر دانسته‌های خود را با نادانسته‌هایش مقایسه می‌کند، نادانسته‌هایش را بسیار بیشتر از دانسته‌هایش می‌یابد. به همین خاطر احساس فروتنی می‌کند. تواضع فکری به معنای خاص نیز بدان معناست که فرد از نادانی‌ها و محدودیت‌های فکری خود آگاه و در فرایند اندیشه‌ورزی، از غرور و خودمحوری به دور باشد. کسانی که از این فضیلت فکری برخوردارند، درباره آنچه نمی‌دانند، ادعای غیرواقعی نمی‌کنند، بلکه صادقانه به آنچه نمی‌دانند اعتراف می‌کنند. در آیات و احادیث متعدد، اظهار علم نسبت به نادانسته‌ها ناپسند شمرده شده و در عوض، گفتن جمله «نمی‌دانم» در هنگامی که شخص نسبت به موضوعی آگاهی کافی ندارد، ستایش شده است.

حکمت

واژه «حکمت» در میراث اسلامی ما کاربردها و معانی متعدد و متنوعی دارد. در فلسفه و اخلاق اسلامی، این واژه هنگامی که به عنوان فضیلتی برای قوه عقل عملی به کار می‌رود، به معنای یک حالت درونی پایدار (ملکه) است که فرد برخوردار از آن می‌تواند بدون درنگ و دشواری، نیروی تدبیر و تفکر عملی خود را صرفاً در امور و موقعیت‌های اثرگذار در سعادت حقیقی خود به کار بگیرد. به عبارت دیگر، بر اساس این معنا، انسان «حکیم» کسی است که: - از توانایی‌های فکری خود فقط در مسیر آنچه به سود خوشبختی واقعی‌اش است، استفاده می‌کند؛

- استفاده از تفکر برای حل مسائل زندگی، بجا و به اندازه است؛
 - از به کارگیری تفکر برای مقاصد ناشایست و ضارزش (همانند حيله گری، آزار رساندن و ظلم به دیگر انسان‌ها و موجودات) و حتی مقاصد و امور بیهوده، غیر حکیمانه و بی ارزش یا کم ارزش خودداری می کند؛
 - تفکر او تحت هدایت قوه عقل (که عالی ترین مرتبه وجودی انسان است و رو به سوی خداوند دارد) فعالیت می کند، نه تحت رهبری قوه وهم (که به مرتبه حیوانی وجود انسان مربوط است).
 بی تردید، فضیلت حکمت، یکی از مهم ترین فضایل فکری از منظر حکمای اسلامی است که متأسفانه در دوره معاصر مورد فراموشی، سوء فهم و کم مهری واقع شده است.

پشتکار فکری

داشتن پشتکار فکری به این معناست که فرد در مسیر مواجهه با مسئله و یافتن راه حل، در هنگام تأمل درباره موقعیتی پیچیده یا در فرایند جست و جوی و کشف حقیقت، سختی های اندیشه ورزی و پژوهش را به جان بخرد و از تکاپوی فکری خسته نشود. هر چند فکر کردن خیلی ارزشمند است، اما معمولاً کار راحتی نیست. به همین خاطر، خیلی ها ترجیح می دهند زحمت فکر کردن را به خودشان ندهند و از نتیجه تفکر دیگران استفاده کنند؛ به خصوص اگر به تنبلی فکری عادت کرده باشند. تنبلی فکری مهم ترین ردیلتی است که در برابر این منش قرار دارد و معمولاً انسان را به تدریج به تعطیلی فکر می رساند. چنین فردی حوصله تأمل ندارد، خیلی سریع و قبل از آنکه درباره یک مسئله فکر کند، دوست دارد درباره آن حرف بزند یا به راه حل برسد و به همین خاطر از

انضباط فکری چندانی برخوردار نیست.

استقلال فکری

منظور از استقلال فکری آن است که فرد این روحیه و آمادگی را داشته باشد که خودش به صورت مستقل و بر پایه نظام باورها یا به تعبیر دیگر فلسفه شخصی صحیح و استواری که خود به آن دست یافته، درباره مسائل مختلف تأمل و داوری کند و خود شواهد و دلایل آن‌ها را به صورت مستقل واری کند. البته برخورداری از این روحیه به معنای نفی یا حتی بی توجهی به نظرات و دیدگاه های دیگران نیست. متفکر مستقل کسی است که در عین توجه به دیدگاه های دیگران و استفاده از آن‌ها، مقهور اسم افراد یا مشهور بودن آن‌ها نمی شود، بلکه با خودباوری معقول، ادعاها و دلایل آن‌ها را بار دیگر به دقت بررسی می کند.

برای پرورش فضیلت‌ها و منش‌های تفکر در دانش آموزان چه کنیم؟

منش های تفکر، خلق و خوی های هستند که به تدریج در عمیق ترین لایه های درونی وجود انسان رسوخ می کنند. برای همین، پرورش آن‌ها نیازمند حوصله، استمرار، دقت نظر و بهره گیری از مجموعه ای متنوع از ملاحظات و راهکارهاست که برخی از آن‌ها بدین قرارند:

● الگوهای عملی خوبی باشیم. کنجکاو بودن، انصاف فکری داشتن، متواضع بودن و اهل تلاش فکری بودن، ویژگی هایی هستند که اگر دانش آموزان آن‌ها را در ما نیابند، به سختی می توانیم از آن‌ها انتظار داشته باشیم به چنین روحیاتی آراسته شوند.

● اهل پرسش و پرسشگری باشیم. پرسشگری مناسب، کلید رشد بسیاری

از منش های فکری، به خصوص کنجکاو و عشق به دانستن، پشتکار و استقلال فکری است.

● به دانش آموزان فرصت کافی برای تأمل بدهیم. عادت دادن دانش آموزان به انتقال بسته بندی شده و یکسویه مطالب درسی، زمینه شکل گیری عادت های فکری خوب را در آن‌ها از بین می برد.

● هیچ گاه از تقویت انگیزه های درونی اندیشه ورزی غفلت نکنیم. تمام منش های فکری به نوعی گرایش، علاقه و احساس درونی متکی هستند. تقویت این گرایش های درونی در موقعیت های مختلف فردی و گروهی، هنگام به نمایش گذاشتن یک رفتار متناسب با این فضایل از سوی دانش آموز، هنگام انجام یک تمرین کلاسی یا حتی در ضمن یک فعالیت تفریحی، می تواند به تدریج آثار ماندگاری داشته باشد.

● فرصت های یادگیری تعاملی و گروهی طراحی کنیم. در چنین فرصت هایی، زمینه بهتری برای تمرین و توجه به بسیاری از منش های فکری فراهم است؛ البته در صورتی که برای آن‌ها برنامه ریزی داشته باشیم.

● درباره فضایل فکری و اهمیت آن‌ها و ناپسندی ردایل فکری گفت و گو کنیم و داستان بخوانیم!

منابع

۱. محمد الی شیری. العلم و الحکمة فی الكتاب و السنّة. دارالحدیث. ۱۳۹۰.
۲. منیة المرید فی آداب المفید و المستفید، شهید ثانی، مکتب الإعلام الإسلامی، ۱۴۰۹.
۳. آیت الله محی الدین حائری شیرازی. تفکر. معارف. ۱۳۹۷.
4. A taxonomy of critical thinking dispositions and abilities. Robert Ennis, In: J. B. Baron & R. J. Sternberg (Eds.), Teaching thinking skills: Theory and practice, 1987.
5. The disposition toward critical thinking: Its character, measurement, and relationship to critical thinking skill, Peter Facione, In: Informal Logic, 20 (1), 2000.